

drugi dio

**ISTRAŽIVANJE POVEZANOSTI
IZMEĐU RATNIH ISKUSTAVA
DJECE IZ HRVATSKE I
NJIHOVA AGRESIVNOG I
PROSOCIJALNOG PONAŠANJA
TE ULOGE OBITELJI**

1. CILJEVI I PROBLEMI ISTRAŽIVANJA

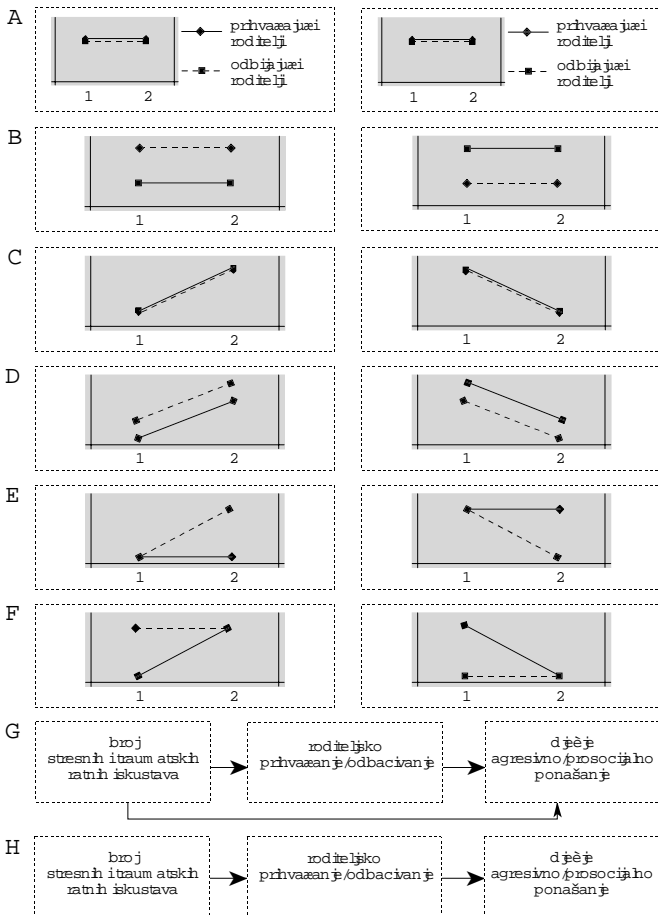
Rezultati istraživanja o utjecaju rata na dječje agresivno i prosocijalno ponašanje nisu konzistentni, što upućuje na potrebu novih istraživanja i traženja mogućih posredujućih varijabli. Dva temeljna teorijska pravca o utjecaju rata na dječje ponašanje i razvoj, teorije stresa i unutar njih modeli zaštitnih činitelja, s jedne strane, te ekološke teorije, s druge, predviđaju značajnu posredujuću ulogu roditeljskog ponašanja i obiteljske klime u povezanosti između ratnog stresa i dječjeg ponašanja. Međutim, dok se u okviru ekoloških pristupa više naglašava medijacijska uloga obiteljskih varijabli, u okviru modela zaštitnih činitelja i činitelja osjetljivosti više se očekuju moderacijski učinci tih varijabli.

Cilj je ovog istraživanja ispitati povezanost između stresnih i traumatskih ratnih iskustava i agresivnog i prosocijalnog ponašanja djece iz Hrvatske te provjeriti mogući posredujući utjecaj nekih obiteljskih varijabli (ukupne obiteljske kohezivnosti i podrške te tri dimenzije roditeljskog ponašanja: prihvaćanje/odbacivanje djeteta, psihološka kontrola, bihevioralna kontrola) na tu povezanost. Na temelju postojećih teorijskih modela i empirijskih istraživanja moguće je pretpostaviti nekoliko oblika povezanosti između stresnih i traumatskih ratnih iskustava, obiteljskih procesa i dječjeg ponašanja, odnosno postaviti nekoliko alternativnih modela. Ti modeli prikazani su na slici 1 (u lijevom stupcu za agresivno ponašanje, a u desnom za prosocijalno ponašanje). Zbog jednostavnosti, kao primjer je uzeta samo jedna od obiteljskih varijabli, varijabla roditeljskog prihvaćanja/odbacivanja djeteta.

Neki od prikazanih modela (modeli E i F) izravno proizlaze iz teorija zaštitnih činitelja od stresa i provjeravani su u istraživanjima zaštitnih činitelja u kontekstu mirnodopskih stresora (Garmezy i sur., 1984.; Masten i sur., 1988.). Međutim, u kontekstu ratnog stresa i njegova mogućeg utjecaja na dječje agresivno i prosocijalno ponašanje zaštitni činitelji i specifični modeli njihova mogućeg utjecaja gotovo uopće nisu istraživani. Posljednja dva modela (modeli G i H) proizlaze iz ekoloških teorija o utjecaju ratnih stresnih i traumatskih iskustava na dječje ponašanje i razvoj, kao i iz ekoloških modela roditeljskog ponašanja i prema našim saznanjima također nisu provjeravani u kontekstu rata.

Prema prvom modelu (A), ni stresna i traumatska ratna iskustva niti obiteljske varijable (roditeljsko prihvaćanje/odbacivanje djeteta) nisu povezane s dječjim agresivnim i prosocijalnim ponašanjem. Prema drugom modelu (B), ratna iskustva nisu povezana s dječjim ponašanjem, dok roditeljsko ponašanje jest – djeca prihvaćajućih roditelja manje su agresivna i više prosocijalna od djece odbacujućih roditelja. Prema trećem modelu (C), ratna iskustva povezana su s dječjim ponašanjem (djeca s većim brojem ratnih iskustava agresivnija su i manje prosocijalna od djece s manjim brojem ratnih iskustava), dok roditeljsko ponašanje nije. Prema četvrtom modelu (D), i ratna iskustva i roditeljsko ponašanje povezani su s dječjim ponašanjem, pri čemu je njihov utjecaj aditivan, a ne interaktivan – djeca s velikim brojem ratnih iskustava i odbacujućim roditeljima najagresivnija su i najmanje prosocijalna, dok su djeca s malim brojem ratnih iskustava i prihvaćajućim roditeljima najmanje agresivna i najviše prosocijalna. Prema tom modelu, ratna iskustva imaju nepovoljan učinak i na djecu prihvaćajućih i na djecu odbacujućih roditelja, ali su djeca odbacujućih roditelja agresivnija i manje prosocijalna na svim razinama ratnog stresa.

Sljedeća četiri modela predviđaju posredujući utjecaj roditeljskog ponašanja na povezanost između ratnih iskustava i dječjeg ponašanja. Modeli E i F predviđaju moderacijski (interakcijski), a modeli G i H medijacijski učinak roditeljskog ponašanja. Prema modelu E, roditeljsko prihvaćanje štiti djecu od štetnih utjecaja rat-

Slika 1. Nekoliko mogućih modela povezanosti između stresnih i traumatskih ratnih iskustava, obiteljskih varijabli i dječjeg agresivnog i prosocijalnog ponašanja.

U modelima A-F na apscisi se nalazi količina stresnih i traumatskih ratnih iskustava (1=niska razina ratnog stresa, 2=visoka razina ratnog stresa), a na ordinati količina dječjeg agresivnog (modeli prikazani u lijevom stupcu), odnosno prosocijalnog ponašanja (modeli prikazani u desnom stupcu).

nog stresa - djeca prihvaćajućih roditelja su niskoagresivna i visokoprosocijalna bez obzira na količinu proživljenih ratnih stresnih i traumatskih iskustava. U modelu E, samo su djeca odbacujućih roditelja osjetljiva na ratni stres, tako da se s porastom količine ratnog stresa povećava njihovo agresivno, a smanjuje prosocijalno ponašanje. Suprotno od toga, prema modelu F samo su djeca prihvaćajućih roditelja osjetljiva na ratni stres – s porastom količine ratnog stresa njihovo se agresivno ponašanje povećava, a prosocijalno smanjuje. Prema tom modelu, djeca odbacujućih roditelja visoko su agresivna i niskoprosocijalna bez obzira na ratni stres, odnosno njihovo ponašanje nije osjetljivo na ratni stres. U modelu G radi se o djelomičnoj, a u modelu H o potpunoj medijaciji roditeljskog ponašanja. Prema modelu G, ratna iskustva povezana su s dječjim ponašanjem i izravno i posredno, putem roditeljskog ponašanja. Prema modelu H, ratna iskustva nisu izravno povezana s dječjim ponašanjem, već samo putem roditeljskog ponašanja: ratna iskustva utječu na roditeljsko ponašanje, a roditeljsko ponašanje utječe na dječje ponašanje.

Prikupljanjem podataka o svim varijablama (ratnim iskustvima, roditeljskom ponašanju i obiteljskoj klimi, dječjem agresivnom i prosocijalnom ponašanju) od većeg broja osoba (djece, njihova oba roditelja, njihovih vršnjaka iz razreda i njihovih razrednika) ovim se istraživanjem nastojao ukloniti jedan od znatnih nedostataka ranijih istraživanja o utjecaju rata na dječje ponašanje, u kojima su i podaci o ratnim iskustvima i podaci o njihovim učincima, tj. ishodima prikupljeni od iste osobe – kod starije djece od njih samih, a kod mlađe najčešće od majki. Utvrđene povezanosti između varijabli tada su u znatnoj mjeri posljedica istog izvora podataka, odnosno varijance metode, a ne samo stvarnih odnosa među promatranim varijablama.

Uz ovako određen opći cilj istraživanja postavljeno je nekoliko specifičnih istraživačkih pitanja. Kao prvo, željeli smo utvrditi količinu i vrstu stresnih i traumatskih ratnih iskustava koje su proživjela djeca iz dvaju naših gradova u različitoj mjeri zahvaćenih ratom (Osijeka i Varaždina). K tome, željeli smo utvrditi poveza-

nost između socio-demografskih varijabli i dječjih ratnih iskustava. Nadalje, zanimala nas je povezanost između dječjih ratnih iskustava, s jedne, i njihova agresivnog i prosocijalnog ponašanja te roditeljskog ponašanja i obiteljske klime, s druge strane. Konačno, željeli smo ispitati mogući posredujući utjecaj roditeljskog ponašanja i obiteljske klime na povezanost između stresnih i traumatskih ratnih iskustava i dječjeg agresivnog i prosocijalnog ponašanja.

Osim na ova središnja pitanja, provedenim istraživanjem nastojali smo odgovoriti i na nekoliko dodatnih pitanja. Tako smo ispitali odnos između dječjeg agresivnog i prosocijalnog ponašanja, kao i povezanost između sociodemografskih varijabli te dječjeg agresivnog i prosocijalnog ponašanja, obiteljske klime i roditeljskog ponašanja. K tome, utvrdili smo razlike u roditeljskom ponašanju očeva i majki te ispitali povezanost roditeljskog ponašanja i obiteljske klime s dječjim agresivnim i prosocijalnim ponašanjem.

2. METODA

2.1 ISPITANICI

Istraživanje je provedeno na učenicima šestih, sedmih i osmih razreda dviju osnovnih škola iz Osijeka (OŠ Dobriša Cesarić i OŠ August Šenoa) i jedne osnovne škole iz Varaždina (II. OŠ Varaždin).¹ Djeca iz Osijeka odabrana su kao uzorak djece koja su u velikoj mjeri bila pogođena ratnim događajima, dok su djeca iz Varaždina odabrana kao skupina za uspoređivanje, odnosno kao skupina djece koja su u znatno manjoj mjeri bila izložena izravnim ratnim stradanjima.

Istraživanjem je obuhvaćeno 31 razredno odjeljenje. Prema školskoj dokumentaciji u ta je razredna odjeljenja ukupno bilo upisano 926 djece, od čega je 842 (91%) sudjelovalo u istraživanju. Ostalih 84 djece (9%) na dan provođenja istraživanja nije bilo na nastavi. S obzirom na ciljeve i probleme ovog rada, u konačni uzorak uvrštena su samo djeca iz cjelovitih obitelji (djeca koja žive s oba biološka roditelja) za koju su prikupljeni svi potrebni podaci (osim podataka od same djece, prikupljeni su i podaci od njihovih razrednika, vršnjaka iz razreda te oba roditelja).

Od 842 ispitane djece, prema prikupljenim podacima 697 (83%) ih je živjelo u cjelovitim obiteljima. Od toga, za njih 439 (63%) prikupljeni su svi potrebni podaci. Tih 439 djece čini konačni uzorak djece. Od toga je 252-je djece iz Osijeka, a 187-ero iz Varaždina.

¹ Istraživanje je provedeno u okviru projekta *Psihosocijalna prilagodba djece nakon rata i podrška škole* i njegova potprojekta *Rat, dječje socijalno ponašanje i uloga obitelji*, koje je financiralo Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Kako bi se ispitala moguća pristranost konačnog uzorka, proveden je niz analiza kojima su na svim ispitivanim varijablama provjerene razlike između konačnog uzorka djece i djece koja nisu ušla u konačni uzorak, bilo zbog toga što nisu imala sve potrebne podatke ili zbog toga što su živjela u necjelovitim obiteljima. Provedene analize pokazale su da se konačni uzorak po manjem broju varijabli razlikuje od rezidualnog uzorka. Djecu iz konačnog uzorka nastavnici su procijenili manje agresivnom i više prosocijalnom od ostale djece; sama djeca izvijestila su o jednom proživljenom stresnom i traumatskom ratnom događaju više u odnosu na djecu iz rezidualnog uzorka i procijenila su kontrolu svojih majki čvršćom. Ove pristranosti valja uzeti u obzir kod interpretacije rezultata – svi rezultati prikazani u ovom radu odnose se na djecu iz cjelovitih obitelji i to onu koja su prema izvještajima nastavnika manje agresivna a više prosocijalna, čije majke, prema dječjoj percepciji, čvršće kontroliraju djetetovo ponašanje i koja su u prosjeku doživjela po jedan ratni događaj više od ostale djece.

2.2 VARIJABLE I INSTRUMENTI

Istraživanjem su obuhvaćene četiri skupine varijabli:

- (1) sociodemografske varijable,
- (2) dječja stresna i traumatska ratna iskustva,
- (3) dječje agresivno i prosocijalno ponašanje
- (4) obiteljske varijable: roditeljsko ponašanje (prihvatanje, psihološka kontrola, bihevioralna kontrola) i obiteljska klima (obiteljska kohezivnost i podrška).

Radi veće objektivnosti i smanjivanja utjecaja varijance metode, podaci o svim varijablama prikupljeni su od različitih procjenjivača – od djece, vršnjaka iz razreda, razrednika i roditelja. U skladu s preporukama većeg broja autora (Masten i sur., 1988.; Rushton, Brainerd i Pressley, 1983.; Schwarz i sur., 1985.; Schwarz i Mearns, 1989.) konačni rezultati za sve varijable formirani su kao kompoziti procjena različitih procjenjivača, pri čemu su te procjene

prema potrebi standardizirane (ako su različiti procjenjivači svoje procjene davali na različitim mjerama).

2.2.1 Sociodemografske varijable

Skupina sociodemografskih varijabli obuhvaća spol, dob i redosljed rođenja djeteta, broj djece u obitelji te obrazovanje svakog roditelja. Podaci o sociodemografskim varijablama prikupljeni su od djece i roditelja Upitnikom o općim podacima konstruiranim za potrebe ovog istraživanja.

Testiranjem značajnosti razlika u sociodemografskim varijablama između osječkog i varaždinskog uzorka utvrđeno je da se djeca iz ta dva grada razlikuju jedino po stupnju obrazovanja roditelja. Ni na jednoj drugoj sociodemografskoj varijabli nisu dobivene značajne razlike. Razlike utvrđene u roditeljskom obrazovanju pokazuju da roditelji varaždinske djece imaju višu naobrazbu od roditelja djece iz Osijeka. Ove razlike osobito su izražene u uzorku očeva. Premda ne možemo s potpunom sigurnošću reći koji su mogući uzroci tih razlika, postoje najmanje dva objašnjenja. Kao prvo, moguće je da su one posljedica pristranosti uzorka – moguće je da su u varaždinskom uzorku roditelji višeg obrazovanja u većoj mjeri prihvatili sudjelovanje u istraživanju od roditelja nižeg obrazovanja, dok je u osječkom uzorku mogla postojati suprotna tendencija. Druga je mogućnost da razlike koje su utvrđene u našim uzorcima odgovaraju stvarnim razlikama u obrazovanju roditelja iz obuhvaćene varaždinske škole i obuhvaćenih osječkih škola, tj. da u obuhvaćenu školu iz Varaždina idu djeca roditelja višeg obrazovanja nego u obuhvaćene škole iz Osijeka. Bez obzira na prave uzroke ovih razlika, zbog njihove prisutnosti u kasnijim analizama provjeravan utjecaj roditeljskog obrazovanja na druge varijable kao i na njihove međusobne odnose.

U čitavom uzorku ispitanika ukupno je bilo 208 (47.4%) dječaka te 231 (52.6%) djevojčica. Prosječna dob sve ispitanice djece iznosila je 13 godina i 6 mjeseci ($\sigma = 10$ mjeseci, raspon od 12 g. do 16 g. 2 mj.), pri čemu je svega 3% djece bilo starije od 15 godina.

Četrdeset i devet posto djece bili su jedinci ili prvorođena djeca, 44% bilo ih je drugorođenih, a 7% trećerođenih ili kasnije-rođenih. Zbog malog broja kasnije-rođene djece, drugorođena i kasnije-rođena djeca u kasnijim su analizama svrstana u zajedničku skupinu.

Broj djece u ispitanim obiteljima kretao se od 1 do 6. Zbog malog broja obitelji s više od troje djece (3%), ona su svrstana u zajedničku skupinu s obiteljima koje imaju troje djece. U čitavom uzorku najviše je bilo obitelji s dvoje djece (68%), a podjednako ih je bilo s jednim djetetom (13%) te troje ili više djece (19%).

2.2.2 Dječja stresna i traumatska ratna iskustva

Dječja stresna i traumatska iskustva proživljena za vrijeme rata i izazvana ratom mjerena su samoiskazima djece na Upitniku stresnih i traumatskih ratnih iskustava (Upitnik RSTI, Franc i sur., 1993.) te iskazima roditelja na istom upitniku.

Upitnik RSTI sastoji se od 20 čestica kojima se opisuju različita stresna i traumatska ratna iskustva (npr. *Doživio sam opće i zračne uzbune, Na televiziji sam vidio ranjene, mrtve ili ljude koje su mučili, Zbog rata sam morao napustiti svoj dom, U ratu je poginuo netko od članova moje obitelji, Vidio sam uživo kako nekog ranjavaju ili ubijaju, U ratu sam bio ranjen*). Djetetov je zadatak da zaokruživanjem odgovora "Da" ili "Ne" označi koja je od tih iskustava doživjelo ono samo. Ukupan rezultat dobije se zbrajanjem čestica uz koje je dijete odgovorilo potvrdno i odnosi se na broj stresnih i traumatskih ratnih iskustava koje je dijete proživjelo. Uobičajena primjena upitnika uključuje i odabir (zaokruživanje) najtežeg ratnog iskustva.

Upitnik RSTI u našoj je zemlji najčešće korišten upitnik za ispitivanje ratnih iskustava. Nastao je u okviru zajedničkog projekta Ministarstva prosvjete i kulture RH i UNICEF-ova ureda u Zagrebu, u sklopu kojeg je provedeno i glavno validacijsko istraživanje na djeci osnovnoškolske dobi iz Slavonije (Vizek-Vidović i Arambašić, 1994.). Prosječan broj ratnih iskustava u tom je istraživanju

iznosio 8 ($\sigma=2.71$), pri čemu su dječaci i djevojčice izvijestili o jednakom broju ratnih iskustava. Postupkom faktorske analize utvrđeni su sljedeći faktori ratnih iskustava:

- (1) opće ratne operacije i boravak u skloništu (npr. *Boravio sam u podrumu ili skloništu*),
- (2) gubitak doma/progonstvo i odvojenost od obitelji (npr. *Zbog rata sam bio odvojen od članova svoje obitelji bez prekida više od tri tjedna*),
- (3) nazočnost pri ubijanju i ranjavanju (npr. *Nosio sam ili bio u dodiru s ranjenim ili mrtvim ljudima*),
- (4) izravna životna ugroženost (npr. *Tijekom rata kad nisam imao dovoljno hrane ili vode pa sam bio gladan ili žedan*) te
- (5) uključenost članova obitelji u rat i njihovo stradanje (npr. *Netko od članova moje obitelji bio je na bojištu*).

Ti faktori osnova su za formiranje rezultata po različitim subskalama, odnosno kategorijama ratnih iskustava. Unutrašnja konzistentnost čitavog upitnika (Cronbachov alfa koeficijent) u navedenom je istraživanju iznosila .69 (Vizek-Vidović i Arambašić, 1994.).

U našem istraživanju Upitnik RSTI nezavisno su ispunjavala djeca i njihovi roditelji. Prema očekivanju, distribucija broja ratnih iskustava u čitavom je uzorku ispitanika bimodalna, kako za dječje samoiskaze tako i za iskaze njihovih roditelja, pri čemu se rezultati varaždinske djece grupiraju oko nižih vrijednosti, a rezultati osječke djece oko viših vrijednosti. Prema samoiskazima, djeca iz Osijeka doživjela su u prosjeku 7.4 ratnih iskustava ($\sigma=1.88$), a djeca iz Varaždina 4.1 ($\sigma=1.24$). Dobivena razlika visoko je statistički značajna ($t=20.47$, $df=437$, $p<.000$). Prema iskazima roditelja osječka su djeca doživjela 7.7 ratnih iskustava ($\sigma=1.89$), a varaždinska 4.2 ($\sigma=1.28$) i ta je razlika također značajna ($t=22.27$, $df=437$, $p<.000$). Kod djece iz Varaždina razlika između broja proživljenih ratnih iskustava dobivenih na temelju roditeljskih iskaza i dječjih samoiskaza nije statistički značajna, dok osječki roditelji izvještavaju o statistički značajno većem broju ratnih iskustava svoje

djece u odnosu na iskaze same djece ($t=3.05$, $df=250$, $p<.003$). Iako statistički značajna, ta je razlika razmjerno mala i iznosi svega trećinu jednog ratnog iskustva.

Korelacija između ukupnog rezultata dobivenog na temelju djetetovih samoiskaza i rezultata dobivenog na temelju iskaza roditelja vrlo je visoka i u čitavom uzorku iznosi .81. Ovako visoko slaganje dječjih i roditeljskih iskaza pokazuje da se djeca dobro sjećaju stresnih i traumatskih ratnih iskustava koje su proživjela prije više godina, što nije iznenađujuće budući da se radi o iskustvima koja su vrlo intenzivna i neuobičajena. Visoko slaganje između dječjih iskaza i iskaza roditelja utvrđeno je i na pojedinačnim česticama. Zbog toga je konačni rezultat za svaku česticu formiran kao prosječni odgovor djeteta i roditelja, a ukupaan rezultat kao suma tih prosječnih rezultata na svih 20 čestica. Na pojedinačnim česticama mogući su rezultati 1 (u slučaju da su i dijete i roditelji označili da je dijete doživjelo navedeni događaj), .5 (u slučaju da su ili dijete ili roditelj označili navedeni događaj) i 0 (u slučaju da ni dijete ni roditelji nisu označili navedeni događaj). Teoretski mogući raspon ovako formiranog ukupnog rezultata jednak je teoretski mogućem rasponu ukupnog rezultata dobivenog na temelju procjena samo jednog procjenjivača i kreće se od 0 do 20. Cronbachov alfa koeficijent za ovako formiran ukupan rezultat u čitavom uzorku ispitanika iznosi .73.

Faktorskim analizama dječjih samoiskaza, iskaza roditelja te prosječnih iskaza djece i roditelja dobivene su strukture koje tek djelomice odgovaraju strukturi dobivenoj u istraživanju Vizek-Vidović i Arambašić (1994.). Budući da su izlučeni faktori logički bili manje smisleni i teže interpretabilni od faktora utvrđenih u istraživanju Vizek-Vidović i Arambašić, rezultate po pojedinim kategorijama/subskalama ratnih iskustava formirali smo u skladu s faktorskom strukturom dobivenom u istraživanju ovih autorica. Radi provjere opravdanosti takvog postupka čestice svake subskale/kategorije ratnih iskustava podvrgnute su analizi glavnih komponenta s jednim zadanim faktorom. Osim toga, za svaku su subskalu izračunati i koeficijenti unutrašnje konzistentnosti (Cronbachov alfa).

Uz izuzetak subskale izravne životne ugroženosti, sve subskale Upitnika RSTI mogu se smatrati jednodimenzionalnima. Također, za sve osim subskala izravne životne ugroženosti i stradanja članova obitelji dobiveni su, s obzirom na mali broj čestica, razmjerno zadovoljavajući koeficijenti unutrašnje konzistencije (Cronbachove alfe): za subskalu napuštanja/gubitka doma i odvajanja od članova obitelji .77, za subskalu općih ratnih iskustava .62 te za nazočnost nečijem ubijanju ili ranjavanju .50. Za subskalu stradanja članova obitelji i brigu za njih unutrašnja konzistentnost iznosi .42.

Subskala izravne životne ugroženosti podvrgnuta je dodatnim analizama koje su pokazale da najveći problem postoji s česticama *Na televiziji sam vidio ranjene, mrtve ili ljude koje su mučili i Bio sam zarobljen ili u logoru*. Budući da se gledanje mrtvih ili ranjenih osoba putem televizije logički također čini neopravdanim svrstati u kategoriju izravne životne ugroženosti, a kako to iskustvo nismo željeli izbaciti iz daljnje analize jer rezultati nekih istraživanja pokazuju da je upravo izloženost televizijskim slikama rata jedan od najznačajnijih prediktora dječje posttraumatske prilagodbe (Nader i Pynoos, 1993.), činilo se najopravdanijim tu česticu uvrstiti u subskalu općeg ratnog iskustva. Osim što je to logički najsmislenije, važno je također istaknuti da je televizijsko ratno iskustvo jedno od najčešćih dječjih iskustava, a takva su i druga iskustva iz kategorije općeg ratnog iskustva. Stoga bi uvrštavanje tog iskustva u bilo koju drugu subskalu u znatno većoj mjeri utjecalo na ukupan rezultat na toj subskali nego u slučaju njegova uvrštavanja u subskalu općih ratnih iskustava. Iako je saturacija ove čestice faktorom općeg ratnog iskustva niska (.18), njezino uvrštavanje u ovu subskalu nije ozbiljnije ugrozilo njezinu unutrašnju konzistenciju (Cronbach alfa bez ove čestice iznosi .62, a s njom .59).

Kako dodatne analize preostale četiri čestice subskale izravne životne ugroženosti nisu rezultirale smislenijim rješenjima, te smo čestice odlučili zadržati u sastavu ove skale. Iako je, prema očekivanju, i pouzdanost te subskale nezadovoljavajuća (.27), zbog njezine psihološke važnosti odlučili smo je zadržati u daljnjim analizama, imajući u vidu njezine metrijske slabosti.

2.2.3 Dječje agresivno i prosocijalno ponašanje

Dječje agresivno ponašanje mjereno je na pet načina:

- (a) samoprocjenama učenika na skali agresivnosti konstruiranoj u preliminarnom istraživanju,
- (b) procjenama vršnjaka prikupljenim sociometrijskom tehnikom imenovanja,
- (c) procjenama razrednika,
- (d) procjenama majke
- (e) procjenama oca.

Na istih je pet načina mjereno i prosocijalno ponašanje, pri čemu je za dječje samoprocjene upotrijebljena Skala altruizma Z. Raboteg-Šarić (1993.).

Samoprocjene agresivnog ponašanja

Samoprocjene agresivnog ponašanja mjerene su skalom agresivnosti konstruiranom za potrebe ovog istraživanja tijekom preliminarnog istraživanja (Keresteš, 1999.). Skala agresivnosti sastoji se od 15 čestica Likertova tipa kojima se mjeri reaktivna (sedam čestica, npr. *Kad me netko udari, vratim mu istom mjerom*) i proaktivna (osam čestica, npr. *Kad u školi stojimo u redu, volim gurati one oko sebe*) agresivnost. Uz svaku česticu ispitanik treba označiti koliko se često ponaša na opisani način (od 1 = nikad do 4 = uvijek). Ukupan rezultat na skali formiran je kao prosječan rezultat na svih 15 čestica. Mogući raspon tako formiranog rezultata kreće se od 1 do 4, pri čemu veći rezultat upućuju na veću agresivnost. Na isti način mogu se formirati i rezultati na subskalama proaktivne i reaktivne agresivnosti, no u ovom je istraživanju korišten samo ukupan rezultat. Koeficijent unutrašnje konzistentnosti (Cronbach alfa) za čitavu skalu iznosi .90 u čitavom uzorku i uzorku dječaka te .87 u uzorku djevojčica. Distribucija rezultata pozitivno je asimetrična i većina se rezultata grupira oko nižih vrijednosti, što je, kad se radi o samoiskazima o agresivnom ponašanju, nalaz koji je u skladu s očekivanjima.

Samoprocjene prosocijalnog ponašanja

Dječje prosocijalno ponašanje mjereno je modificiranim oblikom Upitnika altruizma Zore Raboteg-Šarić (1993.), koji su već ranije primijenili Vizek-Vidović, Vlahović-Štetić i Bratko (1999.). Autorica skale navodi da se njome ispituje prosocijalno ponašanje u svakodnevnim situacijama, koje je dijelom altruistički motivirano, jer opisana ponašanja zahtijevaju barem malu žrtvu od ispitanika. Modifikacija se sastoji u manjim jezičnim promjenama, izbacivanju dviju čestica i promijenjenom formatu odgovaranja (umjesto originalne ljestvice od pet stupnjeva korištena je ljestvica od četiri stupnja). Prema tome, modificirana Skala altruizma/prosocijalnog ponašanja sastoji se od 15 čestica Likertova tipa (npr. *Pomogao sam prijatelju tražiti izgubljenu stvar, iako mi se žurilo kući*) uz koje ispitanik označava koliko se često ponaša na opisani način (od 1 = nikad do 4 = uvijek). Ukupan rezultat formiran je kao prosječan rezultat na svim česticama i kreće se u rasponu od 1 do 4. Veće vrijednosti upućuju na veću razinu prosocijalnog ponašanja. Koeficijenti unutrašnje konzistentnosti iznose .80 u čitavom uzorku, .81 u uzorku dječaka te .77 u uzorku djevojčica. Distribucija rezultata ne odstupa značajno od normalne krivulje.

Roditeljske procjene dječjeg agresivnog i prosocijalnog ponašanja

Roditeljske procjene djetetova agresivnog i prosocijalnog ponašanja prikupljene su Upitnikom o djetetovu ponašanju koji je konstruiran u svrhu ovog istraživanja (Keresteš, 1999.). U sklopu tog upitnika pet čestica namijenjeno je procjeni agresivnog ponašanja (npr. *Moje dijete voli se svađati*), a tri procjeni prosocijalnog ponašanja (npr. *Moje dijete voli pomagati drugima*). Zadatak je roditelja da za svaku česticu označi koliko se često dijete ponaša na opisani način (od 1 = nikad do 4 = uvijek). Od očeva i majki prikupljene su zasebne procjene djetetova ponašanja. Za svaku od dviju mjenjenih vrsta dječjeg ponašanja izračunata je prosječna procjena na pripadajućim česticama, posebno za procjene oca i posebno za procjene majke. Tako formirani ukupni rezultati mogu se kretati u rasponu od 1 do 4, pri čemu viši rezultati upućuju na

veću agresivnost i veći altruizam. Unutrašnja konzistencija roditeljskih procjena djetetove agresivnosti (Cronbach alfa) u čitavom uzorku iznosi .74 za procjene majke i .72 za procjene očeva. Slične vrijednosti dobivene su i u subuzorcima po spolu. Unutrašnja konzistencija roditeljskih procjena djetetova prosocijalnog ponašanja nešto je niža i u čitavom uzorku Cronbachov alfa koeficijent iznosi .58 za procjene majki te .61 za procjene očeva. Slične vrijednosti dobivene su i u subuzorcima po spolu. Distribucije roditeljskih procjena agresivnog i prosocijalnog ponašanja značajno odstupaju od normalne krivulje, pri čemu su, prema očekivanju, distribucije procjena prosocijalnog ponašanja negativno asimetrične, a distribucije procjena agresivnog ponašanja pozitivno asimetrične.

Nastavničke procjene dječjeg agresivnog i prosocijalnog ponašanja

Procjene djetetova agresivnog i prosocijalnog ponašanja prikupljene su i od razrednika za svakog učenika iz njegova razreda. Svaki je razrednik dobio šest lista s popisom učenika iz svoga razreda, na kojima je na ljestvici od četiri stupnja trebao procijeniti učestalost po jednog od šest oblika djetetova ponašanja (od 1 = dijete se nikad ne ponaša na opisani način do 4 = dijete se uvijek ponaša na opisani način). Pet oblika ponašanja odnosilo se na dječje agresivno ponašanje (*Kad ga netko izaziva, posvađa se s njim; Kad ga netko izaziva, potuče se s njim; Obično prvi započinje svađu; Obično prvi započinje tučnjavu; Voli prijetiti drugoj djeci i zastrašivati ih*), a jedan na dječje prosocijalno ponašanje (*Spremno je drugima pružiti pomoć*). Isti su oblici ponašanja primijenjeni kao kriteriji kod prikupljanja vršnjačkih procjena.

Da bi se eliminirao utjecaj osobne jednadžbe, procjene nastavnika najprije su standardizirane (pretvorene u z-vrijednosti) i to unutar svakog razreda. Kako je za procjenu prosocijalnog ponašanja upotrijebljena samo jedna čestica, standardizirane procjene na toj čestici predstavljaju nastavničku procjenu djetetova prosocijalnog ponašanja. Ukupna nastavnička procjena agresivnosti formirana je tako da su za svakog učenika zbrojene procjene za svih pet čestica agresivnog ponašanja i taj je rezultat standardiziran unutar svakog razreda. Koeficijent unutrašnje konzistentnosti

(Cronbach alfa) za tih 5 čestica iznosi .92. Kako bi se eliminirale negativne z-vrijednosti, rezultatima svakog učenika na posljertku je pribrojena vrijednost 3. Kao i kod ranije prikazanih mjera agresivnog i prosocijalnog ponašanja, i za nastavničke procjene dobivene distribucije značajno odstupaju od normalne krivulje, pri čemu je distribucija agresivnog ponašanja pozitivno asimetrična, a distribucija prosocijalnog ponašanja negativno asimetrična.

Procjene agresivnog i prosocijalnog ponašanja od strane vršnjaka

Procjene agresivnog i prosocijalnog ponašanja od strane vršnjaka prikupljene su sociometrijskom tehnikom imenovanja. Pritom je upotrijebljeno pet kriterija za procjenu agresivnog ponašanja i jedan za procjenu prosocijalnog ponašanja. Ti kriteriji bili su isti kao i kod procjena nastavnika. Svaki je učenik trebao imenovati (napisati) imena i prezimena po troje učenika iz razreda koji:

- (a) obično prvi započinju svađu;
- (b) obično prvi započinju tučnjavu;
- (c) kad ih netko izaziva, posvađaju se s njim;
- (d) kad ih netko izaziva, potuku se s njim;
- (e) vole prijetiti drugoj djeci i zastrašivati ih;
- (f) spremni su drugima pružiti pomoć.

Kako je za procjenu prosocijalnog ponašanja upotrijebljen samo jedan kriterij imenovanja, za svakog je učenika izračunat ukupan broj imenovanja za taj kriterij, koji je zatim standardiziran unutar razreda. Taj standardizirani rezultat predstavlja vršnjačku procjenu prosocijalnog ponašanja. Za agresivno ponašanje zbrojena su imenovanja za svih pet kriterija i taj je zbroj standardiziran unutar svakog razreda. Taj standardizirani rezultat predstavlja ukupnu vršnjačku procjenu agresivnog ponašanja. Unutrašnja konzistentnost (Cronbach alfa) tih pet čestica vršnjačkih procjena agresivnosti iznosi .94. Kako bi se eliminirale negativne standardizirane (z) vrijednosti, rezultatima svakog učenika pribrojena je vrijednost 3.

Istraživanja u kojima se koriste vršnjačke procjene redovito rezultiraju pozitivno asimetričnim distribucijama i to bez obzira na to koje se ponašanje procjenjuje. I u našem istraživanju dobivene

distribucije pozitivno su asimetrične i to kako za agresivno tako i za prosocijalno ponašanje, što ukazuje na činjenicu da je broj djece koju velik broj vršnjaka imenuje agresivnom, odnosno prosocijalnom vrlo mali (većina djece dobije umjeren broj "glasova" od svojih vršnjaka).

Konvergentna valjanost različitih mjera agresivnog i prosocijalnog ponašanja

Kako bi se ispitala konvergentna valjanost različitih mjera agresivnog i prosocijalnog ponašanja, između različitih mjera istog ponašanja izračunate su interkorelacije (tzv. "monotrait-heteromethod" korelacije, Campbell i Fiske, 1959.).

Za agresivno ponašanje svih pet mjera u značajnim je međusobnim korelacijama, koje se kreću od .26 ($p < .001$) do .68 ($p < .001$). Pritom samoprocjene najslabije koreliraju s ostalim mjerama (od .26 s procjenama očeva do .38 s procjenama vršnjaka), a u najvećim su međusobnim korelacijama procjene oca i majke (.68) te procjene vršnjaka i razrednika (.63). Procjene vršnjaka i razrednika, s jedne strane, te očeva i majki, s druge, međusobno umjereno koreliraju (od .34 do .46).

Za prosocijalno ponašanje utvrđene korelacije općenito su niže nego za agresivno (kreću se u rasponu od .02 do .64). No ipak su, uz izuzetak samoprocjena, sve druge mjere u međusobno značajnim korelacijama. Samoprocjene prosocijalnog ponašanja ne koreliraju s procjenama nastavnika i vršnjaka, dok su s procjenama majki i očeva u niskim korelacijama (.10 za majčine procjene, $p < .05$, te .14 za očeve procjene, $p < .01$). U najvećoj su korelaciji ponovno procjene majki i očeva (.64, $p < .001$). Procjene vršnjaka i nastavnika međusobno umjereno koreliraju (.32, $p < .001$), jednako kao i procjene nastavnika i vršnjaka, s jedne, s procjenama očeva i majki, s druge strane (od .26 do .34).

S obzirom na različit sadržaj različitih mjera i različite situacije u kojima različiti procjenjivači imaju priliku opažati djetetovo ponašanje (npr. vršnjaci u odnosu na roditelje ili roditelji u odnosu na nastavnike), dobiveni koeficijenti upućuju na zadovoljavajuću konvergentnu valjanost različitih mjera istog ponašanja. Konvergent-

na valjanost mjera agresivnog ponašanja nešto je veća od konvergentne valjanosti mjera prosocijalnog ponašanja, vjerojatno stoga što je agresivno ponašanje puno vidljivije promatračima nego prosocijalno. Osim toga, i nastavnici i vršnjaci i roditelji puno su osjetljiviji na djetetovo agresivno ponašanje, koje je po svojoj prirodi takvo da druge smeta i uznemiruje. Za razliku od toga, djetetovo prosocijalno ponašanje u puno slučajeva može ostati nezapaženo. Sklop dobivenih korelacija za mjere prosocijalnog ponašanja upućuje na takvu mogućnost - samoprocjene prosocijalnog ponašanja najmanje koreliraju s drugim mjerama, vjerojatno zbog toga što drugi nemaju potpuni uvid u takve oblike djetetova ponašanja. Moguće je, također, i da djeca procjenjuju svoju altruističnost, dok su drugi procjenjivači znatno objektivniji. U svakom slučaju, značajne korelacije između svih drugih procjenjivača pokazuju da je i prosocijalno ponašanje moguće valjano opažati "izvana".

Dobiveni koeficijenti konvergentne valjanosti opravdavaju formiranje globalnih, odnosno kompozitnih mjera agresivnog i prosocijalnog ponašanja, koje su formirane kao sume standardiziranih procjena različitih procjenjivača. Dakle, konačna mjera agresivnog ponašanja dobivena je kao zbroj standardiziranih procjena samog djeteta, njegova razrednika, njegovih vršnjaka iz razreda i svakog od njegovih roditelja. Na isti način dobivena je i konačna mjera prosocijalnog ponašanja. Kako bi se eliminirale negativne vrijednosti dobivene standardizacijom rezultata, sumi standardiziranih procjena pribrojena je vrijednost 10, kako za agresivno tako i za prosocijalno ponašanje.

Analizom glavnih komponenata dodatno je provjerena opravdanost formiranja takvih kompozitnih mjera. Za mjere agresivnog ponašanja izlučena je samo jedna komponenta značajna po Guttman-Kaiserovu kriteriju, koja objašnjava 54.4% ukupne varijance procjena svih procjenjivača. Procjene različitih procjenjivača visoko su zasićene tim općim faktorom agresivnosti – faktorska zasićenja kreću se u rasponu od .60 do .80.

Iz mjera prosocijalnog ponašanja izlučene su dvije komponente sa svojstvenim vrijednostima većim od 1, pri čemu značajne projekcije na prvu imaju procjene oba roditelja, vršnjaka i nastavnika,